

مآخذشناسی توصیفی آثار جدید درباره آیه امامت ابراهیم علیه السلام (آیه ۱۲۴ سوره بقره)

کاظم استادی^۱

چکیده

از قرون نخستین اسلامی تاکنون، رسائل و کتاب‌های بسیاری درباره مسأله جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله، امامت اهل بیت علیهم السلام و نیز مناقشات درباره آن، به ویژه در میان شیعیان، نوشته شده است. به عقیده شیعیان، در آیات متعددی از قرآن مجید، بیان و اثبات امامت ائمه طاهرين علیهم السلام وجود دارد. در دوره کنونی، بسیاری از نوشته‌های پیرامون امامت، به آیات قرآن و از جمله آیه ابتلای ابراهیم (بقره، ۱۲۴)، به عنوان مهم‌ترین دلیل قرآنی بر اثبات امامت و برخی از مختصات آن، پرداخته‌اند. با توجه به اهمیت آیه ابتلا در موضوع امامت و تفاسیر مختلفی که درباره آن ارائه شده، لازم است تحقیقات بیشتر و جدیدتری درباره این آیه صورت گیرد. پژوهشگران علاقه‌مند به این حوزه، نیازمند مآخذشناسی آثار پیرامون آیه ابتلا به ویژه شناخت آثار دهه‌های اخیر هستند. در نگاشته حاضر، ۳۶ اثر جدید درباره آیه ابتلا شناسایی و معرفی گردیده است. در آخر این تحقیق، عناوین و موضوعات جدیدی، برای انجام پژوهش‌های تازه درباره این آیه پیشنهاد شده است.

واژگان کلیدی

امامت در قرآن، آیه ابتلا، حضرت ابراهیم علیه السلام، کلام نقلی، تفسیر

۱. فارغ التحصیل مقطع کارشناسی ارشد، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث قم.

درآمد

ادیان و مذاهب مختلف، اصولی را برای شناسایی خود یا معرفی اعتقاداتشان برمی‌گزینند. در مذهب تشیع، یکی از این اصول، اعتقاد به امامت است. امامت، جانشینی پیامبر ﷺ و رهبری جامعه اسلامی پس از ایشان در امور دینی و دنیوی است. بنا بر آموزه‌های شیعی، پیامبر ﷺ از ابتدای دوران رسالت خویش، به شناساندن جانشین خویش و امام مسلمانان پس از وفات خود، اهتمام داشتند.^۲ این آموزه کلامی - فقهی، از اصول مذهب شیعه و از اختلافات اعتقادی میان شیعه و اهل سنت است.^۳ اهمیت این اصل نزد شیعیان، سبب شده که ایشان را امامیه و یا به نسبت تعداد امامان، شیعه اثنی عشریه بخوانند.

از قرون نخستین اسلامی تاکنون، رسائل و کتاب‌های بسیاری درباره این مسأله^۴ و نیز اختلافات مرتبط با آن^۵ مخصوصاً در میان شیعیان، نوشته شده است. بیشتر اندیشمندان و نویسندگانی که به موضوع امامت پرداخته‌اند، این موضوع را به صورت روشن و متمایز، مسأله‌شناسی و چهارچوب‌بندی نکرده‌اند؛ از این رو پیش از پرداختن به موضوع امامت، دسته‌بندی رتبی و منطقی مسائل آن ضروری است تا میان فهم اندیشمندان از مطالب، تداخلی ایجاد نشود و نیز از مناقشات زیاد حاشیه‌ای جلوگیری گردد. به همین منظور، لازم است برای مسائل متعدّد این حوزه، کتابشناسی‌های متنوعی تدوین شود تا اندیشمندان، در نوشته‌های تازه خود، خلأها را شناخته و پُر کنند.

از سوی دیگر، چون بنا به عقیده شیعیان، در قرآن مجید آیات متعدّدی همانند ابتلای ابراهیم (بقره، ۱۲۴)، اولی الامر (نساء، ۵۹)، اکمال (مائده، ۳)، تبلیغ (مائده، ۶۷)، شاهد (هود، ۱۷)، صادقین (توبه، ۱۱۹)، مباحله (آل عمران، ۶۱)، نصر (انفال، ۶۳)، ولایت (مائده، ۵۵) در بیان و اثبات امامت ائمه طاهرين ﷺ می‌باشد،^۶ لازم است به صورت مجزاً به هر یک از این آیات پرداخته شده و نگاه‌های مرتبط با آن شناسایی گردد. در دوره جدید، تقریباً بیشتر نوشته‌های موضوع امامت و

۲. به عنوان نمونه ن. ک: گوهر مراد، ۴۶۱ و ۴۶۲.

۳. به عنوان نمونه ن. ک: بحوث فی الملل و النحل، ج ۱، ص ۲۲.

۴. به عنوان نمونه ن. ک: الیاب الحادی عشر، سراسر متن.

۵. به عنوان نمونه ن. ک: الاحتجاج، سراسر متن.

۶. به عنوان نمونه ن. ک: امامت در قرآن، سراسر متن.

حواشی استدلالی آن، به آیات قرآن، از جمله آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام، به عنوان مهم‌ترین یا روشن‌ترین دلیل قرآنی بر اثبات مسأله امامت و برخی از مختصاتش، پرداخته‌اند.^۷

با توجه به اهمیت آیه ابتلا در بحث امامت و تفاسیر مختلفی که پیرامون این آیه صورت گرفته، اکنون لازم است درباره این آیه، تحقیقات بیشتر و جدیدتری صورت گیرد. از این رو پژوهشگران، باید بدانند که چه آثاری در دهه‌های اخیر درباره این آیه نگارش یافته است. در پژوهش حاضر، سعی شده تا به این پرسش پاسخ داده شود.

با این‌که مسأله امامت، مهم و آثار فراوانی از گذشته تاکنون پیرامون آن نگارش شده، ولی نویسنده نتوانست، کتابشناسی و مآخذشناسی مستقل و جدیدی درباره آن بیابد. پیشتر، از همین قلم، کتاب «مجموعه مقالات درباره آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام و امامت» شامل بیست مقاله، تدوین شده است. البته در موضوعات دیگری مانند غدیر خم و علم امام، کتابشناسی موجود است؛ به عنوان نمونه «کتاب‌شناسی علم امام» از محمد حسن نادم منتشر شده است.^۸ بنابراین مآخذشناسی حاضر، اولین نوشته مستقل و به روز در این موضوع می‌باشد.

الف) اطلاعات شناسنامه‌ای

با جست‌وجو در منابع اطلاعاتی مختلف، ۳۶ اثر جدید با موضوع آیه ابتلا یافت شد. این نگاشته‌ها (اعم از کتاب و مقاله) به ترتیب الفبای نام نویسندگان، عبارت است از:

۱. استادی، کاظم، امامت و آیه ابتلای ابراهیم، کتاب (۳۰۰ص)، مخطوط، ۱۳۹۹ش.
۲. استادی، کاظم، مجموعه مقالات پیرامون آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام و امامت، کتاب (۴۲۶ص) قم، نشر ارزشمند، ۱۴۰۰ش.
۳. اسداف، توفیق، مسأله انتصابی بودن مقام امامت، حیات طیبه، دوره سوم، ش ۶، ۱۳۹۵ش.
۴. اسعدی، محمد، تبیین امامت قرآنی به مثابه مقامی مستقل از نبوت با تأکید بر آیه ابتلا، قرآن‌شناخت، سال سوم، ش ۲ (پیاپی ۶)، پاییز ۱۳۸۹ش.

۷. به عنوان نمونه ن. ک: مقالات نشریه امامت‌پژوهی.

۸. امامت‌پژوهی، سال دوم، ش ۸، ۱۳۹۱ش.

۵. اسماعیلی، مهران و ربابه نبی‌اللهی، بررسی تطبیقی تفسیر کلامی آیات امامت در تفاسیر اثنی عشریه و زیدیه تا پایان دوره آل بویه، آئینه معرفت، ش ۵۴، بهار ۱۳۹۷ش.
۶. اکبری، محمد و سیده معصومه رسولی، بررسی مصداق واژه امام در آیه ابتلا از دیدگاه مفسرین عامه و خاصه با تکیه بر دیدگاه علامه طباطبایی (ره)، ششمین کنفرانس بین المللی دستاوردهای نوین پژوهشی در علوم اجتماعی و علوم تربیتی و روانشناسی، ۱۳۹۸ش.^۹
۷. سیده معصومه رسولی، بررسی مفهوم و مصداق واژه امام در آیه ابتلا از منظر علامه طباطبایی (ره)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی قم، ۱۳۹۸ش.
۸. بیات، فرزانه، مهدی جلالی و عباس اسماعیلی زاده، تناسب آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام در سوره بقره با فضای نزول سوره، پژوهش‌های قرآنی، سال ۲۲، ش ۳، پاییز ۱۳۹۶ش.
۹. توره، یوسف، بررسی تطبیقی واژه امام در آیه ابتلا، طلوع، سال هفتم، ش ۲۷، بهار ۱۳۸۸ش.
۱۰. توره، یوسف، بررسی تطبیقی آیه ابتلا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۶ش.
۱۱. حسین زاده باردئی، خدیجه، و سید احمد موسوی باردئی، آیه ۱۲۴ بقره و حقیقت امامت از دیدگاه مفسران شیعه، نامه جامعه، ش ۴ (پیاپی ۱۲۲)، ۱۳۹۶ش.
۱۲. حسین‌زاده، خدیجه و حسن صادقی، ماهیت امامت در قرآن از دیدگاه مفسران اهل سنت در ذیل آیه ابتلا، مطالعات تفسیری، سال هشتم، ش ۳۰، ۱۳۹۶ش.
۱۳. خان‌صنمی، شعبان‌علی و فاطمه خان‌صنمی و سید علی مستجاب‌الدعواتی، تحلیل ادله قرآنی برتری امامت بر نبوت با تأکید بر آیه ابتلا»، دومین کنفرانس بین المللی نوآوری و تحقیق در علوم انسانی، مدیریت و معارف اسلامی، ۱۳۹۷ش.

۹. همین مقاله، سال ۱۳۹۹ش، دوباره در «چهارمین کنفرانس بین المللی پژوهش‌های دینی، علوم اسلامی، فقه و حقوق در ایران و جهان اسلام» منتشر شد.

۱۴. خان صنمی، شعبان علی و فاطمه خان صنمی، تحلیل مفهوم امامت در آیه ابتلا از دیدگاه علامه طباطبایی، مطالعات تفسیری، سال پنجم، ش ۱۹، پاییز ۱۳۹۳ ش.
۱۵. خان صنمی، فاطمه، تحلیل رتبه امامت در آیه ابتلا (آیه ۱۲۴ سوره بقره)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی فتح الله نجارزادگان، به مشاوره رضا برنجکار، دانشکده علوم حدیث، ۱۳۹۱ ش.
۱۶. خواجه پوربنادکی، کمال، دلالت آیه ابتلا بر انتصابی بودن مقام امامت، دومین کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، قم، ۱۳۹۴ ش.
۱۷. خواجه پوربنادکی، کمال، تحلیل و بررسی نظریه علامه طباطبایی در تفسیر واژه امام در آیه شریفه ابتلا، دومین کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، ۱۳۹۴ ش.
۱۸. راد، علی و پریسا عطایی، مصداق‌شناسی کلمات در آیه ابتلا، قرآن‌شناخت، سال هفتم، ش ۲ (پیاپی ۱۴)، پاییز ۱۳۹۳ ش.
۱۹. ربانی گلپایگانی، علی، آیه ابتلای ابراهیم، کلام اسلامی، ش ۵۴، ۱۳۸۴ ش.
۲۰. رضایی هفتادار، حسن و کمال صحرائی اردکانی، و باب الله محمدی نبی‌کندی، بررسی تطبیقی آیه ۱۲۴ سوره بقره از نگاه مفسران فریقین، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، دوره چهارم، ش ۷، ۱۳۹۷ ش.
۲۱. رضوی، سید محمد و اکرم سادات حسینی زاده، بررسی ادله قرآنی وجوب انتصاب الهی امام از منظر امام رضا علیه السلام، سفینه، پیاپی ۴۱، زمستان ۱۳۹۲ ش.
۲۲. صدر، سید موسی، درنگی در آیه امامت ابراهیم علیه السلام، پژوهش‌های قرآنی، سال سیزدهم، ش ۴۹ - ۵۰، ۱۳۸۶ ش.
۲۳. صدقی الانق، محمد، حقیقت امامت و فلسفه حضور ابدی امام معصوم علیه السلام از منظر قرآن با تأکید بر آراء علامه طباطبایی، پژوهش‌های اعتقادی کلامی، پیاپی ۳۰، تابستان ۱۳۹۷ ش.
۲۴. عظیمی، عسگر، و عز الدین رضانزاد، امامت در قرآن از منظر محقق طوسی و فاضل قوشچی، اندیشه نوین دینی، پیاپی ۲۴، بهار ۱۳۹۰ ش.

۲۵. علیان‌سب، سید ضیاء الدین و زهرا قائمی امیری، بررسی و نقد دیدگاه سید محمد حسین فضل الله در معنای امامت ذیل آیه ابتلا (بقره ۱۲۴)، شیعه پژوهی، ش ۲۳، پاییز و زمستان ۱۴۰۱ ش.
۲۶. علیزاده، نگین، و سید رضا مؤدب، و کاظم رحمان ستایش، بررسی تطبیقی و تحلیلی آراء تفسیری علامه معرفت و ابن عاشور ذیل آیه امامت، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، پیاپی ۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۶ ش.
۲۷. غلامی، اصغر، مفهوم امامت در پرتو آیه ابتلای حضرت ابراهیم علیه السلام، سفینه، ش ۱۷، ۱۳۸۶ ش.
۲۸. فاریاب، محمد حسین، تأملی در نظریه علامه طباطبایی در مفهوم امامت در آیه ابتلا، معرفت کلامی، سال دوم، ش ۱ (پیاپی ۵)، بهار ۱۳۹۰ ش.
۲۹. کردنژاد، نسرين و زهره شریعت ناصری، تفسیر تطبیقی و تحلیلی آیه امامت در تفاسیر فریقین، مطالعات تفسیری، سال هفتم، ش ۲۵، بهار ۱۳۹۵ ش.
۳۰. موسوی مقدم، سید محمد و مجید زارعی، تحلیل مقام امامت انبیا در قرآن رویکردشناسی و ابعاد پژوهی، دین پژوهی و کارآمدی، پیاپی ۲، زمستان ۱۴۰۰ ش.
۳۱. موسوی، محمد حضرت و محمود سرمدی، بررسی امامت در قرآن از منظر امامیه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، جامعه المصطفی العالمیه، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، ۱۳۸۰ ش.
۳۲. نجارزادگان، فتح الله، بررسی معناشناسی واژه امام در آیه امامت حضرت ابراهیم (۱۲۴ بقره)، کتاب قیم، دوره اول، ش ۲، تابستان ۱۳۹۰ ش.
۳۳. نجارزادگان، فتح الله، بررسی دیدگاه علامه طباطبایی در باب امامت به معنای هدایت به امر، پژوهش‌های قرآن و حدیث، سال چهل و چهارم، ش ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۰ ش.
۳۴. نوبری، علیرضا، تأملی بر مقاله تأملی در نظریه علامه طباطبایی در مفهوم امامت در آیه ابتلا، معرفت کلامی، سال دوم، ش ۳، پاییز ۱۳۹۰ ش.
۳۵. نیل‌ساز، نصرت و صدیقه ملکلو، جریان‌شناسی تفاسیر فریقین نسبت به آیه ۱۲۴ سوره بقره در مسأله امامت، مطالعات قرآن و فرهنگ اسلامی، ش ۱ (پیاپی ۳)، ۱۳۹۶ ش.

۳۶. نیل‌ساز، نصرت و صدیقه ملکلو، بررسی تطبیقی امامت از دیدگاه مفسران شیعی و اهل تسنن در آیات مشتمل بر واژه امام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۱ش.

ب) اطلاعات توصیفی

برخی از توضیحات، توصیفات و اطلاعاتی که در پی می‌آید، چکیده مقالات و نوشته‌ها به قلم نویسندگان آن است و برخی دیگر که چکیده‌ای نداشتند، متنی است که توسط صاحب این قلم تنظیم شده است. این اطلاعات بر پایه تاریخ نشر نگاشته‌ها عبارت است از:

۱. بررسی امامت در قرآن از منظر امامیه

محمد حضرت موسوی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد

چکیده: مسأله امامت و جانشینی پیامبر گرامی اسلام ﷺ از مهم‌ترین مسائلی است که بلافاصله بعد از وفات رسول خدا موجب اختلاف شدیدی میان مسلمانان گردیده و آنها را به دو گروه عمده شیعه و سنی تقسیم کرد. امامت که در لغت به معنای پیشوایی و رهبری می‌باشد، در اصطلاح به منصبی اطلاق می‌شود که خداوند متعال به افراد خاصی از بندگان شایسته خود عطا می‌نماید. این منصب که در ادامه نبوت قرار می‌گیرد، از ویژگی‌های خاصی برخوردار است و موجب می‌شود تا امامان، کارگزاران خدا، نگهبانان دین و گواهان بر خلق خدا دانسته شوند. از منظر شیعه، ولایت و سرپرستی چنین امامی، در امتداد ولایت خداوند متعال و پیامبر اسلام ﷺ می‌باشد. در قرآن کریم نیز آیات متعددی وجود دارد که مورد استناد و استدلال امامیه در زمینه ولایت و امامت قرار گرفته است. به عنوان نمونه، علمای امامیه به آیه ۵۵ سوره مائده استناد نموده و آن را دلیلی بر امامت حضرت علی علیه السلام دانسته و «ولایت» مطرح‌شده در این آیه را به معنای سرپرستی، اولویت در تصرف و رهبری مادی و معنوی می‌دانند. بر اساس آیه ۱۲۴ سوره بقره نیز خداوند، مقام امامت را به حضرت ابراهیم علیه السلام، بعد از پیروزی در آزمایشات بزرگ خداوند متعال و پس از تحمل زحمات بزرگ و طاقت‌فرسا، اعطا نموده است. الهی‌بودن منصب امامت، انجام آزمایش‌های الهی، تحمل سختی‌ها و برخورداری امام از عصمت، نکاتی است که از این آیه قابل برداشت است. در مورد امامت علی علیه السلام نیز آیات متعددی نازل شده، به گونه‌ای که بسیاری از علمای اهل سنت به این موضوع اعتراف کرده‌اند. احادیث متواتری نیز توسط آنان از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده است؛ تا جایی که از ابن عباس

روایت شده که ۳۰۰ آیه قرآن درباره امامت و فضایل علی علیه السلام نازل شده است. در این زمینه می‌توان به آیه ولایت، آیه تبلیغ، آیه تطهیر و بسیاری از آیات دیگر اشاره نمود که در مورد امامت نازل و تفسیر شده است.

۲. آیه ابتلای ابراهیم

علی ربانی گلپایگانی

این نوشته، در واقع مقاله نیست؛ بلکه بخشی از یک کتاب بوده که در مجله منتشر شده است. نویسنده در ابتدا به سه مطلب اشاره می‌کند: اول، مقصود از کلمات یا آزمون‌هایی که خداوند، ابراهیم علیه السلام را به واسطه آنها آزموده است چیست؟ دوم، مقصود از امامت که خداوند پس از موفقیت ابراهیم در آزمون‌های الهی به وی عطا کرد، چیست؟ سوم، مقصود از ظلم که مانع از بهره‌مندی از مقام امامت است، چیست؟ این سه پرسش، مورد توجه مفسران و متکلمان اسلامی درباره آیه ابتلا بوده است. سپس نویسنده به ذکر آرای مختلف درباره مقام امامت ابراهیم علیه السلام پرداخته و پیرامون عناوین امامت جهانی، نبوت و پیامبری، الگوی تمام‌عیار، ولایت و زعامت سیاسی و هدایت باطنی، مطالبی بیان نموده است.

۳. درنگی در آیه امامت ابراهیم علیه السلام

سید موسی صدر

چکیده: امامت ابراهیم علیه السلام از موضوعاتی است که در معنا و حقیقت آن، دیدگاه‌های گوناگونی از سوی مفسران مطرح شده است. این نوشتار با بررسی چهار دیدگاه «امامت به معنای نبوت»، «رهبری سیاسی»، «پیشوایی پیامبران» و «راهنمایی باطنی» به نقد و ارزیابی آنها پرداخته و خود با ارائه دیدگاه پنجمی (امامت به معنای پیشاهنگی در عمل) بر این باور است که این دیدگاه با آیات قرآن سازگارتر می‌نماید.

۴. مفهوم امامت در پرتو آیه ابتلای حضرت ابراهیم علیه السلام

اصغر غلامی

چکیده: امامت، مقامی الهی است که به برخی از پیامبران و بندگان برگزیده، عطا می‌شود. تفسیرها و برداشت‌های متعددی از امامت ارائه شده و بر همین اساس، مبانی متفاوتی در فهم مقام

امامت به وجود آمده است. امام به معنی کسی است که از او تبعیت می‌شود. بر اساس آیه ۱۲۴ سوره بقره و با استناد به آیات و روایات، مقام امامت، عهدی الهی است که به جعل خدا صورت می‌گیرد و از مقام نبوت و رسالت، افضل است. مقام امامت پس از ابتلائات الهی، به حضرت ابراهیم علیه السلام عطا شده است. برخی از مفسران اهل سنت، امامت مطرح شده در آیه را به نبوت و رسالت تفسیر کرده‌اند. دیدگاه‌های مفسران اهل سنت از جمله فخر رازی، ذیل آیه، مطرح و نقد و بررسی و سپس آراء مفسران شیعه بیان شده است. بعضی از مفسران نیز در تبیین آیه، مقام امامت تکوینی را مطرح کرده‌اند که تا حدودی متأثر از مبانی عرفانی و فلسفی است.

۵. بررسی تطبیقی آیه ابتلا

یوسف توره، پایان‌نامه کارشناسی ارشد

از این پایان‌نامه، مقاله‌ای استخراج شده که در عناوین بعدی معرفی می‌گردد. پایان‌نامه، متشکل از پنج فصل است. فصل اول آن، کلیات و فصل دوم، بررسی آیه ابتلا از منظر روایات فریقین است. خود این فصل، چند قسمت دارد: قسمت اول، مربوط به روایاتی است که در منابع فریقین وارد شده است. قسمت بعد، اختصاص به نکات برجسته مستفاد از احادیث دارد. فصل سوم این نوشتار، آیه ابتلا از دیدگاه مفسران را بحث می‌کند. این فصل که مفصل‌ترین و مهم‌ترین بخش پایان‌نامه است، به چهار عنوان می‌پردازد: بررسی واژه «کلمات»، بررسی واژه «عهد»، بررسی واژه «امام» و بررسی واژه «ظالم». فصل چهارم پایان‌نامه به پاسخ شبهات، اختصاص یافته است. در این فصل، اشکالات را به پنج دسته تقسیم می‌کند: «اشکالات مربوط به واژه کلمات»، «اشکالات مربوط به واژه جعل»، «اشکالات مربوط به واژه امام»، «اشکالات مربوط به واژه عهد» و «اشکالات مربوط به واژه ظالم». نویسنده در ذیل این پنج عنوان، پانزده اشکال را مطرح کرده و پاسخ داده است. فصل پنجم با عنوان «پیامدهای آیه ابتلا» شامل پیامدهای اعتقادی، فقهی، اجتماعی، اخلاقی - تربیتی، سیاسی و اقتصادی است.

۶. بررسی تطبیقی واژه امام در آیه ابتلا

یوسف توره، این مقاله را از پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود که پیش‌تر معرفی شد، اخذ کرده است.

چکیده: آیه ۱۲۴ سوره بقره از چند منظر قابل تأمل است: ۱. آیه ابتلا در روایات فریقین ۲. مراد از کلمات مطرح شده در آیه ۳. مقصود از امام در آیه ۴. مراد از عهد در آیه ۵. مراد از ظالم در آیه ۶.

نکات اعتقادی موجود در آیه و چند بحث جانبی دیگر. این مقاله به بحث امامت با روش تطبیقی، تمرکز دارد و به این نتیجه می‌رسد که مراد از مقام امامت در این آیه، هدایت تکوینی به معنای ایصال به مطلوب است.

۷. تبیین امامت قرآنی به مثابه مقامی مستقل از نبوت با تأکید بر آیه

ابتلا

محمد اسعدی

چکیده: در این مقاله، آیه ابتلا به عنوان یکی از مستندات اصلی استقلال امامت از نبوت، بررسی و ادله نظریه عدم استقلال، در پرتو آن نقد شده است. این ادله عبارتند از: اطلاق مفهوم «امام» و عموم «الناس» در آیه، اختصاص امامت به مصداق اکمل به دلیل امتنان و اختصاص امامت به معصومان. در پی این بحث، پشتوانه‌های دلالتی دیدگاه استقلال مفهوم امامت در مکتب اهل بیت علیهم‌السلام تحلیل شده است. این پشتوانه‌ها در دو محور «نسبت ابتلا به کلمات با جعل امامت در صدر آیه» و «توصیف امامت به عهد الهی در ذیل آیه» تبیین شده است. اهمیت ویژه این بحث از آن روست که اساساً نظریه امامت شیعی بر مفهوم قرآنی امامت استوار است و برخلاف نظریه اهل سنت، پشتوانه‌های خود را در آیات امامت جست‌وجو می‌کند. تحلیل و بررسی دلالتی آیه به روش تفسیر قرآن به قرآن بوده و راهنمایی‌های روایی در جنب آن مورد توجه قرار گرفته است.

۸. امامت در قرآن از منظر محقق طوسی و فاضل قوشچی

عسگر عظیمی

چکیده: در این نوشتار، آرای دو متکلم برجسته جهان اسلام از دو مکتب امامیه و اشاعره، در ذیل آیات امامت، مقایسه و بررسی شده است. محقق طوسی از علمای قرن هفتم، مهم‌ترین اندیشه‌های کلامی خویش را به طور موجز در تجرید الاعتقاد آورده است. محقق قوشچی از اشاعره قرن نهم هجری، اندیشه‌های اشعری خود را در شرح تجرید الاعتقاد بیان کرده است. از این رو این متن و شرح، نمایانگر منازعات دو فرقه مهم کلامی شیعه امامیه و اشاعره به شمار می‌آید. در این پژوهش، چهار آیه ولایت (مائده، ۵۵)، امامت (بقره، ۱۲۴)، اولی الامر (نساء، ۵۹) و همراهی با صادقین (توبه، ۱۱۹) از منظر این دو محقق، بررسی و سپس به شبهات قوشچی پاسخ داده شده است.

۹. تأملی در نظریه علامه طباطبایی در مفهوم امامت در آیه ابتلا

محمد حسین فاریاب

چکیده: «امام» در لغت به معنای پیشوا و رییس است که در قرآن کریم به دفعات به کار رفته و آیه ابتلا از جمله موارد آن است. از دیرباز نظریاتی گوناگون درباره مفهوم امام در این آیه ارائه شده است که نظریه علامه طباطبایی در نوع خود به لحاظ روش‌شناسی تفسیری، بی‌مانند است. آنچه در این نوشتار می‌آید، نقد و بررسی دیدگاه ایشان درباره مفهوم امام در آیه ابتلاست. نویسنده، در نقد و بررسی دیدگاه ایشان از روش تفسیری قرآن به قرآن و نیز تکیه بر روایات معتبر و رسیده از امامان معصوم استفاده می‌کند. بر اساس مهم‌ترین یافته‌های این تحقیق، دیدگاه ایشان اگرچه مورد پذیرش مفسران دیگری نیز قرار گرفته است، همراه با ابهاماتی است که در نظریه ایشان، پاسخ به آنها دیده نمی‌شود.

۱۰. تأملی بر مقاله «تأملی در نظریه علامه طباطبایی در مفهوم امامت در آیه ابتلا»

علیرضا نوبری

چکیده: قرآن کریم آیات پرشماری را با موضوع هدایت و با تعابیر مختلف و متناسب مقام سخن، مطرح می‌کند. مفسران ذیل این دسته آیات به ارائه دیدگاه‌های خود درباره تبیین معنای هدایت همّت گماشته‌اند. یکی از این تعابیر، واژه امام است که در آیه ابتلا آمده است که صاحب‌نظران ذیل آن به بیان دیدگاه‌های خود پرداخته‌اند. در این میان، صاحب تفسیر المیزان با برداشتی بدیع به تفسیر آن اقدام کرده است. در ردّ برداشت ایشان، مقاله‌ای با عنوان «تأملی در نظریه علامه طباطبایی در مفهوم امامت در آیه ابتلا» در شماره پنج مجله معرفت کلامی چاپ شد. نویسنده مقاله با ردّ تفسیر مذکور، معنای آن را شأنیت‌دارشدن حضرت ابراهیم علیه السلام نسبت به اجرای احکام دانسته است. ما در نوشتار حاضر با بررسی ادلّه علامه طباطبایی و نیز ادلّه و مبنای نویسنده، بار دیگر، نظر علامه را احیا و اثبات کرده‌ایم. در این مقاله از روش کتابخانه‌ای در تحقیق و روش قرآن به قرآن در تفسیر بهره‌جسته‌ایم.

۱۱. بررسی دیدگاه علامه طباطبایی در باب امامت به معنای «هدایت به

امر»

فتح الله نجارزادگان

چکیده: قرآن پژوهان درباره معنانشناسی امامت حضرت ابراهیم در آیه ۱۲۴ سوره بقره اختلاف نظر دارند. در این میان علامه طباطبایی نظریه بدیعی را ارایه کرده، امامت را به «هدایت به امر» معنا می‌کند؛ چون در برخی از آیات (مانند السجدة، ۲۴؛ الانبیاء، ۷۲) هدایت به امر وصف امام قرار گرفته چنان که گویی درصدد بیان معنای آن است. هدایت به امر از نظر علامه، همان هدایت باطنی تکوینی است که در آیات دیگر قرآن از آن یاد شده است (مانند آیه ۸۱ سوره یس). اساس این نظریه بر ادعای اشتراک معنایی در کلمه «امر» در دو دسته از آیات قرآن است. لیکن دلیلی این اشتراک را تأیید نمی‌کند بلکه می‌توان بر نفی آن، ادله‌ای را اقامه کرد.^{۱۰}

۱۲. بررسی معنانشناسی واژه امام در آیه امامت حضرت ابراهیم

فتح الله نجارزادگان

چکیده: مفسران فریقین، درباره معنای امامت، در آیه امامت حضرت ابراهیم (بقره، ۱۲۴) اختلاف نظر جدی دارند. این اختلاف‌ها با مباحث کلامی آمیخته شده و دامنه موضوع را فراخ‌تر کرده و به همین دلیل، اصطلاح‌شناسی امام در قرآن را دشوار ساخته است. در این مقاله، در ناحیه سلب، تنها به ذکر نظریه‌هایی که درباره معنای امامت در آیه مذکور مطرح هستند، بسنده کرده و به منابعی که آنها را مورد مناقشه قرار داده و ابطال کرده‌اند، اشاره شده است. سپس، در ناحیه ایجاب، معنای «پیشوایی با وجوب پیروی و اطاعت مستقل» برای معنای اصطلاحی «امام» پیشنهاد و بر سه پایه تحلیل مفهومی امام، استناد به آیات و تمسک به روایات، مدلل گشته است.

۱۳. تحلیل رتبه امامت در آیه ابتلا

فاطمه خان‌صنمی از این پایان‌نامه کارشناسی ارشد، مقاله‌ای استخراج کرده که در عنوان بعدی معرفی می‌شود.

۱۰. نوشته‌های دیگر این نویسنده در همین مآخذشناسی را ببینید.

این پایان‌نامه با توجه به منابع تفسیری فریقین و روایات وارده در تفاسیر اثری و مجامع حدیثی در خصوص تحلیل رتبه امامت و مقام والای امام که در آیه ابتلا آمده است به نتایج زیر دست یافت:

- حضرت ابراهیم علیه السلام با این که پیشتر، نبی و رسول بود، پس از آن که مراحل سخت و دشوار آزمایش‌ها و ابتلائات گوناگون الهی را با موفقیت پشت سر گذاشت، به مقام امامت نائل شد، و با تحلیل آیه ابتلا به روشنی معلوم می‌شود که رتبه امامت، فراتر از نبوت بوده و نظریه همسانی نبوت و امامت که عمدتاً از سوی اندیشوران اهل سنت اقامه شده است، ناتمام می‌باشد.

- واژه امامت در آیه شریفه ابتلی، معانی متفاوتی پیدا کرده است و مفسران و قرآن‌پژوهان نظرات متفاوتی را در این خصوص ارائه داده‌اند؛ از جمله پیشوایی بر همگان و انبیا، زمامداری و تدبیر جامعه، پیشوایی در هدایت به امر و تفویض دین که در فصلی جداگانه (تحلیل چرایی رابطه امامت و نبوت) به نقل و نقد این معانی پرداخته شده است.

- در نهایت پس از نقل و نقد آرا در خصوص چیستی و ماهیت امامت در آیه شریفه، هرچند دیدگاه علامه طباطبایی از همگان به واقع نزدیکتر می‌نمود، در عین حال نمی‌توان به نظریه روشنی دست یافت.^{۱۱}

۱۴. بررسی ادله قرآنی وجوب انتصاب الهی امام از منظر امام رضا علیه السلام

سید محمد رضوی

چکیده: یکی از موضوعاتی که شیعه و اهل سنت در مورد آن با هم اختلاف دارند، انتصابی بودن امام است. اهل سنت، امامت و خلافت را انتخابی می‌دانند؛ ولی شیعیان بر این باورند که امام و خلیفه را خداوند باید نصب و پیامبر باید اعلام کند. شیعه بر اساس تعالیم معصومین علیهم السلام امام را صاحب ویژگی‌های خاصی می‌داند که اندیشه انسانی از درک و شناخت آن عاجز است و تشخیص فردی با چنین ویژگی‌های خاص، تنها در حیطه قدرت خداوند است. امام رضا علیه السلام در خطبه خود در مرو به عصمت، علم، افضلیت و افتراض طاعت اشاره دارد و به برخی از آیات قرآن استناد می‌فرماید که نگارنده در اینجا تنها به بررسی سه آیه پرداخته است: ۱۲۴ بقره، ۷۳ انبیا و ۶۸ قصص. در این مقاله

۱۱. نوشته‌های دیگر این نویسنده در همین مآخذشناسی را ببینید.

همچنین روشن می‌شود که چنین جایگاهی نمی‌تواند حاصل سیر طبیعی پیشرفت معنوی بشر باشد که در نظریه علمای ابرار مطرح می‌شود.

۱۵. تحلیل مفهوم امامت در آیه «ابتلی» از دیدگاه علامه طباطبایی

فاطمه خان‌صنمی این مقاله را از پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود که پیشتر معرفی شد، اخذ کرده است.

چکیده: آیه ۱۲۴ سوره بقره از آیات مورد بحث در موضوع امامت است. بسیاری از مفسران اهل سنت، امامت در این آیه را از نظر لغوی به معنای مقتدا و پیشوا دانسته و در مورد حضرت ابراهیم علیه السلام به معنای پیشوای دینی یا پیشوای در دین و مترادف با معنای نبوت گرفته‌اند. علامه طباطبایی با استناد و استفاده از دیگر آیات قرآن کریم، دیدگاه‌های مطرح در میان مفسران اهل سنت درباره ترادف معنایی امامت با نبوت را مورد انتقاد قرار داده است و با طرح تفسیر هدایت انبیا به ارائه طریق و تفسیر هدایت امامان به ایصال الی المطلوب، با محور قراردادن آیه ابتلا، نظریه نوینی را در باب معرفت امام گشوده است. این نظریه مورد مناقشه برخی از محققان واقع شده است که مقاله حاضر می‌کوشد ضمن تبیین دیدگاه علامه طباطبایی به برخی از اشکال‌ها پاسخ دهد.

۱۶. بررسی تطبیقی امامت از دیدگاه مفسران شیعی و اهل تسنن در آیات مشتمل بر واژه امام

صدیقه ملکلو و نصرت نیل‌ساز، پایان‌نامه کارشناسی ارشد

چکیده: کلمه امام و مشتقات آن در آیات قرآن کریم ۱۲ بار به کار رفته است که تنها در سه آیه، به مسأله امامت به معنای رهبر الهی پرداخته شده است. مفسران و متکلمان اهل تسنن و شیعه از دیرباز درباره معنی امام، ویژگی‌ها و شؤون امامت، اختلاف نظر داشته‌اند. اما چالش برانگیزترین اختلافات در کارکرد این آیات به ویژه آیه ۱۲۴ سوره بقره در منازعات و جدلهای کلامی میان شیعه و سنی در مسأله امامت و رهبری جامعه اسلامی پس از پیامبر صلی الله علیه و آله است. شیعیان با استناد به این آیات معتقد بودند که امامت، منصبی الهی غیر از نبوت است و جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله که امامت جامعه را پس از ایشان به عهده می‌گیرد باید دارای این ویژگی‌ها باشد: منصوص بودن از جانب خدا، عصمت، دریافت وحی، عبودیت تام، صبر و یقین. اما اهل تسنن که مراد از امامت در این آیات را همان نبوت دانسته‌اند، معتقدند این ویژگی‌ها برای خلیفه رسول خدا ضروری نیست و تنها شرط لازم ظالم‌نبودن،

به معنای کافر و فاسق نبودن در هنگام عهده‌داری امامت جامعه است. اما دیدگاه اهل تسنن در مورد وظیفه مردم در قبال امامی که پس از تصدی این منصب، فاسق و جائر می‌شود متفاوت است. برخی معتقد به لزوم خروج علیه وی و اطاعت نکردن از فرامین او هستند و برخی دیگر، خروج را در صورتی که موجب ریختن خون مسلمانان یا فتنه شود، جایز ندانسته‌اند. بر اساس آیات قرآن، مهم‌ترین شأن امام، هدایت به امر خدا که همان ایصال به مطلوب است، می‌باشد. این شأن، ربطی به پذیرش امام از سوی مردم به عنوان رهبر جامعه اسلامی ندارد؛ اما در سایر شؤون امامت، به معنای رهبر ظاهری جامعه اسلامی، میان شیعه و اهل تسنن تفاوت چندانی وجود ندارد.^{۱۲}

۱۷. مصداق‌شناسی «کلمات» در آیه ابتلا

پریسا عطایی

چکیده: در آیه «وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ...» (بقره، ۱۲۴) از ابتلائات حضرت ابراهیم علیه السلام با تعبیر «کلمات» یاد شده است. تبیین نسبت آزمون‌ی کلمات با ابتلائات ابراهیم علیه السلام، طبقه‌بندی انواع آن در الگویی منطقی و توجیه‌پذیر و تاریخ‌گذاری رخداد آنها در سیره ابراهیم علیه السلام از جمله مسائل بنیادین در بازشناسی «کلمات» است که در تبیین مراد خداوند، پاسخ به آنها ضرورت دارد. مقاله حاضر پس از ارائه معیار قرآنی ابتلا و مؤلفه‌های آن، آیات زندگی ابراهیم علیه السلام را بازخوانی کرده و ضمن بررسی رویکرد مفسران فریقین به ابتلائات ابراهیم علیه السلام به نسبت‌سنجی، گونه‌شناسی و تاریخ‌گذاری کلمات پرداخته و به تقریری جدید از نظریه تفسیری ابتلائات ابراهیم علیه السلام دست یافته است. نکات مستفاد از آیات و روایات موضوعی ابتلا و بازیابی مؤلفه‌های ابتلا در رویدادهای زندگی ابراهیم علیه السلام و چینش تاریخی آنها بیانگر ابتلای ابراهیم علیه السلام به آزر، اعلام برائت، بت‌شکنی، طاغوت‌زمانه، افکنده‌شدن در آتش، تبعید، رهایی خانواده در بیابان مکه و قربانی فرزند است.

۱۸. دلالت آیه ابتلا بر انتصابی بودن مقام امامت

کمال خواجه پوربنادکی

چکیده: امامت در نزد متکلمان شیعه در بعضی از مراتبش، قرارگرفتن در مقام جانشینی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نسبت به تمام امور دینی و دنیوی جامعه اسلامی است. امام در این تعریف، همه منصب‌ها

۱۲. نوشته‌های دیگر این نویسندگان در همین مأخذشناسی را ببینید.

و شؤن پیامبر به غیر از تلقی وحی را داراست و از این رو امام باید منصوب الهی باشد. دلایل عقلی و نقلی متعددی بر انتصابی بودن مقام امامت وجود دارد. مقاله حاضر، درصدد اثبات انتصابی بودن این مقام از آیه شریفه ابتلا (بقره، ۱۲۴) به سه صورت زیر می‌باشد: ۱. مواضع متعددی از این آیه که به دلالت لفظی بر این معنا دلالت دارند. ۲. در نظر گرفتن ویژگی‌ای همچون عصمت که علم آن جز بر خداوند معلوم نیست. ۳. بالاتر بودن مقام امامت از مقام نبوت که با توجه به انتصابی بودن مقام نبوت، انتصابی بودن مقام امامت نیز اثبات می‌شود.

۱۹. تحلیل و بررسی نظریه علامه طباطبایی در تفسیر واژه امام در آیه شریفه ابتلا

کمال خواجه پوربنادکی

چکیده: نظریه‌های مختلفی در مورد تفسیر امام در آیه شریفه ابتلا «وَ إِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَ مِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» ارائه شده است. علامه طباطبایی با انضمام آیاتی که در مورد امامت بحث کرده است، دیدگاهی کاملاً متفاوت با سایر انظار مطرح کرده است. محصول کلام مرحوم علامه این است: از یک طرف، در قرآن هر کجا سخن از امامت است، سخن از هدایت به امر است و از طرف دیگر، هدایت به دو شکل ارائه طریق و یا ایصال به مقصود انجام می‌گیرد. قسم اول را انبیا عهده دارند. پس هدایتی که به حضرت ابراهیم علیه السلام بعد از این که سالیان سال پیامبر بود، اعطا شده است، هدایتی بالاتر از هدایتی است که انبیا عهده‌دار آن هستند و باید به معنای ایصال به مقصود در نظر گرفته شود. هرگاه هدایت امام به معنای ایصال به مقصود در نظر گرفته شد، لفظ «امر» در آیه «جَعَلْنَاَهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا» به معنای امر تکوینی معنا می‌شود. و لذا به نگاه علامه، امام شخص هادی‌ای است که از جنبه ملکوتی و تکوینی، موجودات را رهبری و هدایت کرده، رابط بین مردم و خداوند در اخذ فیوضات باطنی می‌باشد. این مقاله با روش توصیفی و تحلیلی، ضمن بیان این نظریه و پیامدها و محسّنات آن، به طرح ملاحظاتی که پاسخ‌دادن به آنها کار آسانی نیست، می‌پردازد.

۲۰. تفسیر تطبیقی و تحلیلی آیه امامت در تفاسیر فریقین

نسرین کردنژاد

چکیده: از آیات مورد استناد شیعه در اثبات عصمت امام و تنصیصی بودن مقام امامت، آیه ۱۲۴ بقره است. استناد به ادله لفظی همچون اطلاق فراز «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ»، تناسب این فراز از آیه، به عنوان پاسخ خدا، با درخواست ابراهیم علیه السلام و نیز ادله عقلی از جمله دلایلی است که مفسران شیعه بر مدعای خود اقامه نموده‌اند. در مقابل، مفسران اهل سنت با حمل لفظ «اماماً» به «نبیاً»، تنصیصی بودن مقام نبوت و عصمت نبی را برداشت کرده‌اند. از بررسی در تفاسیر اهل سنت به دست می‌آید که اغلب مفسران اهل سنت به منظور اثبات اعتقاد خود، مبنی بر به حق بودن خلافت شیخین و رد دیدگاه مفسران شیعه، به تأویل آیه دست زده‌اند. نادرستی این تأویل با ادله محکمی که مفسران شیعه بیان داشته‌اند، اثبات شده است.

۲۱. مسأله انتصابی بودن مقام امامت

توفیق اسداف

امام دارای احوال و ملکات نفسیه‌ای است که خدای متعال می‌داند؛ مانند عصمت و پاکی روح و قداست باطن و نزهتی که با ذات امام همراه بوده و او را از هرگونه قول یا فعل غیر حقی مصون می‌دارد و از اهو و شهوات برکنار می‌کند و نیز مانند علم و دانشی که با وجود آن، چیزی بر او مجهول نمی‌ماند. بنابراین کسی غیر از خداوند متعال نمی‌تواند معصوم بودن و عالم به غیب بودن فردی را تشخیص دهد. لذا امام امت از طرف خدای متعال منصوب می‌شود. در این پژوهش که با رویکردی تحلیلی - انتقادی انجام شده است، اثبات می‌شود انتصاب ولایت امیر المؤمنین علی علیه السلام مطابق با نصوص قرآنی انجام شده که این مطلب با شرح واقعه غدیر خم تثبیت می‌شود.

۲۲. تناسب آیه امامت حضرت ابراهیم علیه السلام در سوره بقره با فضای نزول سوره

فرزانه بیات

چکیده: قرآن کریم موضوع امامت حضرت ابراهیم علیه السلام را در آیه ۱۲۳ سوره بقره مطرح کرده است که به علت اهمیت این موضوع، مناسبت آن با سوره بقره بررسی شده است. مقاله پیش رو ضمن تاریخ‌گذاری سوره بقره، با بهره‌گیری از گزاره‌های درون‌متنی، شامل سیاق، غرض آیات و محورها، موضوعات مشابه با سوره قبلی و گزاره‌های برون‌متنی، شامل گزارش‌های سیره، روایات ترتیب نزول و اسباب نزول، مقطع زمانی نزول آن را در ابتدای ورود پیامبر به مدینه (قبل از جنگ بدر) که دوران تشکیل حکومت اسلامی و استقبال مردم از دین اسلام بود، به دست آورده است و در ادامه با بررسی

امامت حضرت ابراهیم علیه السلام و تشریح مناسبت آن با شرایط و مقتضیات تاریخی زمان نزول سوره بقره، در نهایت به این نتیجه رسیده است که جهت این آیات، پایه گذاری اسلام به دست حضرت ابراهیم علیه السلام می باشد که به جاودانه شدن دین اسلام منتهی می شود.

۲۳. آیه ۱۲۴ بقره و حقیقت امامت از دیدگاه مفسران شیعه

خدیدجه حسین زاده و سید احمد موسوی

چکیده: امامت، موهبتی است که براساس آیات قرآن، خداوند متعال آن را در اختیار افراد خاصی قرار داده است. در بیان چیستی این منصب، هرچند مفسران فریقین دیدگاه‌های متفاوتی ارائه داده‌اند، اما تبیین و بررسی جامعی از آرای مفسران شیعه صورت نگرفته است و به همین سبب، این نوشتار درصدد بیان این مسأله با روش توصیفی - تحلیلی برآمده است. در این میان، دیدگاه علامه طباطبایی به علت نوآوری و متمرکز شدن قرآن پژوهان بعدی بر این نظریه، مناسب پژوهشی مستقل دانسته شده است. این مقاله با بررسی آرای سایر مفسران شیعه و قرآن پژوهان معاصر، دیدگاه آنها را درباره حقیقت امامت در ذیل آیه ۱۲۴ بقره، بر اساس سیر تاریخی به ترتیب، زمامداری جامعه، اسوه بودن، پیشوایی بر انبیا و اوصیا، ترادف امامت با نبوت و رسالت، وصایت و ولایت خاصه دانسته است.^{۱۳}

۲۴. ماهیت امامت در قرآن از دیدگاه مفسران اهل سنت در ذیل آیه ابتلا

خدیدجه حسین زاده

چکیده: مسأله امامت در تاریخ اندیشه اسلامی همراه با رویکردهای متفاوت دارای جایگاه ویژه‌ای است. خدای متعال نیز آیاتی از قرآن کریم را به این امر مهم اختصاص داده است. مفسران فریقین در ذیل این آیات، دیدگاه‌های گوناگونی را در زمینه بیان حقیقت امامت ارائه کرده‌اند. به دلیل عدم تبیین دیدگاه مفسران اهل سنت، این مقاله به بررسی دیدگاه آنان در این زمینه پرداخته است. با بررسی آراء مفسران اهل سنت، می توان دریافت که آنان در تبیین چیستی امامت یا به بیان معنای لغوی اسوه و مقصودبودن اکتفا کرده‌اند یا این که مراد از امامت را همان نبوت دانسته‌اند. نتیجه کلی این پژوهش آن است که جمعی از مفسران اهل سنت قائل به عدم استقلال مقام امامت از نبوت

۱۳. نوشته‌های دیگر این نویسنده در همین مآخذشناسی را ببینید.

هستند که چنین تفسیری از آیه، قول بی‌دلیل و ناسازگار با ظاهر آیه و متأثر از مبانی کلامی آنان در باب امامت است.

۲۵. جریان‌شناسی تفاسیر فریقین نسبت به آیه ۱۲۴ سوره بقره در مسأله امامت

صدیقه ملکلو و نیل‌ساز

چکیده: مفسران اهل تسنن و شیعه از دیرباز درباره معنی امام، ویژگی‌ها، و شؤون امامت، اختلاف نظر داشته‌اند. مهم‌ترین مستند هر دو گروه برای اثبات دیدگاه خود قطعاً آیات قرآن بوده است. در این میان، یکی از مهم‌ترین آیاتی که شیعه با استناد به آن، ضمن متفاوت دانستن مقام امامت از نبوت، مهم‌ترین ویژگی‌های امام مانند لزوم عصمت ظاهری و باطنی و در نتیجه، ضروری بودن تعیین امام از سوی خدا را نتیجه گرفته، آیه ۱۲۴ سوره بقره است. شیعیان همچنین این آیه را دلیلی بر بطلان امامت هر فاسق و ظالمی تا روز قیامت دانسته‌اند و از این آیه در مناقشات کلامی در مسأله امامت بعد از پیامبر ﷺ فراوان بهره برده‌اند. از آن سو مفسران اهل تسنن با یکسان دانستن مقام امامت و نبوت، این آیه را دلیلی بر لزوم عصمت انبیا دانسته‌اند؛ با این حال به این آیه برای اثبات عصمت ظاهری امام، بطلان امامت کافر و فاسق، چه به منزله رهبر جامعه اسلامی یا در منصب قضاوت یا امامت نماز نیز استناد کرده‌اند.

۲۶. بررسی تطبیقی و تحلیلی آراء تفسیری علامه معرفت و ابن عاشور

ذیل آیه امامت

نگین علیزاده

چکیده: تحقیق حاضر در مقایسه و تحلیل آراء تفسیری آیت الله معرفت و ابن عاشور، ذیل آیه امامت (بقره، ۱۲۴) است. «امام» در نظر معرفت، پیشوای معصوم و واجب‌الاطاعة در امور دینی و دنیوی و والاتر از رسول و نبی است، ولی در نظر ابن عاشور، رسول و مجاز به انجام ارتکاب گناهان صغیره است. به نظر می‌رسد، حضرت ابراهیم ﷺ قبل از ابتلائاتش، رسول بوده است و مقام امامت ایشان، جدای از مقام رسالت اوست؛ زیرا «رسول» طبق روایات، کسی است که ملائکه در بیداری بر وی نازل می‌شوند و با او سخن می‌گویند و لذا نزول ملائکه بر ابراهیم ﷺ و بشارت به فرزنددار شدنش در بیداری، نشانه رسالت او قبل از ابتلائاتش است. علاوه بر آن، حمل واژه «امام» بر معنای

رسول، خلاف ظاهر آیه و بدون قرائن معتبر عقلی و نقلی است و تفسیر به رأی به شمار می‌آید. اطلاق واژه «الظالمین» را نمی‌توان بدون قرینه معتبر به گناهان کبیره و شرک محدود نمود و گناهان صغیره را از آن خارج کرد. بر این اساس، مراد آیه، عصمت از هرگونه ظلم و گناه است. از نظر عقلی نیز اعتقاد به جواز انجام گناهان صغیره برای امام یا رسول، موجب سلب اعتماد مردم از آنان و نقض غرض بعثت رسل است.

۲۷. بررسی تطبیقی تفسیر کلامی آیات امامت در تفاسیر امامیه و زیدیه تا پایان دوره آل بویه

ربابه نبی اللّهی

چکیده: امامیه در مباحث کلامی خود، بر پنج آیه اولی الامر، تطهیر، ولایت، مودت و مباحله تأکید دارند. بررسی تطبیقی تفاسیر امامیه و زیدیه از آغاز تا پایان عصر آل بویه در نیمه سده پنجم، از این آیات و شناخت شباهت‌ها و تفاوت‌های تفسیری آنها، مسأله اصلی این مقاله است و دامنه آن به تفاسیر ابوالجارود، مقاتل بن سلیمان، قمی، حبري، فرات کوفی و شیخ طوسی محدود شده که در سه دوره اولیه (تا سال ۱۵۰ هجری)، میانی (تا پایان غیبت صغری در ۳۲۹ هجری) و پایانی (دوره آل بویه) طبقه‌بندی خواهد شد. در ابتدا مشخص شد که تفسیر مقاتل، کمترین شباهت را به تفاسیر شناخته شده زیدی و اثنی عشری دارد و از این رو در نتایج به دست آمده در نظر گرفته نخواهد شد. در میان تفاسیر باقی‌مانده، بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که از نظر روش و محتوا (تفسیر حدیثی) شباهت‌های فراوانی میان تفاسیر اثنی عشری و زیدی وجود دارد. عموم این تفاسیر را می‌توان روایی شمرد که همگی در پی اثبات نزول این آیات درباره پنج تن هستند؛ هرچند تأکید بر نقل روایات در میان تفاسیر زیدی، برجسته‌تر به نظر می‌رسد. شیخ طوسی تنها مفسری بود که علاوه بر نقل حدیث، به دلالت‌های کلامی هم پرداخته بود. استنتاج‌های کلامی شیخ طوسی نشان می‌دهد که مفسران پیشین، بیش از هر امری متوجه تعیین شخص جانشین پیامبر بودند؛ ولی در دوره آل بویه، تفسیر این آیات به سمت اثبات ویژگی‌های امام، از جمله عصمت آنها حرکت کرده است.

۲۸. بررسی تطبیقی آیه ۱۲۴ سوره بقره از نگاه مفسران فریقین

باب الله محمدی

چکیده: مطالعات تطبیقی در متون اسلامی، به ویژه در آیات قرآن، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. با توجه به اهمیت آیه ۱۲۴ سوره بقره، به دلیل به کار رفتن واژه‌هایی مانند «کلمات»، «امام» و «عهد» که باعث شده برخی مفسران دیدگاه‌های متفاوتی را در این زمینه بیان کنند، پژوهش حاضر به بررسی آراء مفسران فریقین در این زمینه پرداخته است. سه واژه «کلمات»، «امام» و «عهد» در آیه پیش‌گفته نقش تعیین‌کننده‌ای برای تبیین این آیه دارند. از رهگذر این جستار، مشخص می‌شود که واژه «کلمات» با توجه به سیاق آیه یادشده و آیات مشابه، به انجام‌دادن کارهایی عملی دلالت دارد که حضرت ابراهیم علیه السلام لازم بود برای رسیدن به امامت، آنها را انجام دهد. درباره تفسیر کلمه «امام»، دیدگاه‌هایی همچون زعامت سیاسی، قدوة، نبوت و ... مطرح شده است که برخی از مفسران، سعی دارند با معانی که در نظر گرفته‌اند، امامت حضرت ابراهیم علیه السلام را منکر شوند. اما با توجه به سیاق آیه پیش‌گفته و تفسیر کلمه «عهد» که بیشتر مفسران فریقین آن را به معنای امام بیان کرده‌اند، مشخص می‌شود که حضرت ابراهیم علیه السلام و فرزندانش به مقام امامت نایل شدند. در این نوشتار، سعی گردیده آیه یادشده، با استفاده از تفاسیر فریقین، آیات مشابه و روایات، تا حد امکان بررسی گردد.

۲۹. حقیقت امامت و فلسفه حضور ابدی امام معصوم علیه السلام از منظر قرآن با تأکید بر آراء علامه طباطبایی

محمد صدقی

چکیده: حضور امام معصوم و حجت خدا تا سرانجام جهان و این‌که زمین، لحظه‌ای از آن خالی نمی‌شود در مکتب تشیع مسأله جدیدی نیست. روایات متعدّد معصومین علیهم السلام در کتب معروف حدیثی مانند اصول کافی و الوافی، بحار الانوار و غیره بر آن تأکید کرده است و محققین در این مورد، آثار گران‌سنگی به یادگار گذاشته‌اند. اما نوشته حاضر، این مسأله کلامی را نه از طریق روایات، بلکه بر اساس آیه ۱۲۴ بقره با تأکید بر آراء علامه طباطبایی در تفسیر المیزان تحلیل نموده است. علامه، حضور امام معصوم علیه السلام در روی زمین تا آخر جهان را لازمه حقیقت امامت از دید قرآن دانسته است. بر اساس بررسی این نوشته، علامه با واکاوی مفهوم کلمه امامت در قرآن و بهره‌گیری از احادیث، این مسأله را از منظر قرآن به اثبات می‌رساند. ایشان وقوع کامل وعده قرآن بر حاکمیت صالحان در عاقبت جهان را در این راستا با حضور حضرت مهدی (عج) و با حاکمیت سراسری آیین توحیدی می‌داند.

۳۰. تحلیل ادله قرآنی برتری امامت بر نبوت با تأکید بر آیه ابتلا

فاطمه خان‌صنمی

چکیده: مفسران شیعی رتبه امامت را در آیه ابتلا فراتر از نبوت می‌دانند و بر این عقیده‌اند که زمان اعطای این مقام به ابراهیم علیه السلام پس از رسالت وی بوده است. ایشان بر فراتری رابطه امامت بر نبوت اجماع دارند و به دو دسته ادله قرآنی و روایی استناد می‌کنند. اما آنچه در بین مفسران شیعه محل اختلاف است، حکمت و دلیل این فراتری است که در مفهوم امام نهفته است و هرکدام از ایشان بنا بر تعریفی که از امام دارند، دلیل متفاوتی را ارائه داده‌اند. ولی همان‌طور که گفته شد، این اختلاف در اصل این فراتری، خدشه وارد نکرده است. پژوهش حاضر به طور مشروح به ادله قرآنی این برتری پرداخته است.

۳۱. بررسی مفهوم و مصداق واژه امام در آیه ابتلا از منظر علامه طباطبایی (ره)

محمد اکبری و سیده معصومه رسولی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد

چکیده: خداوند متعال در آیات متعددی از قرآن کریم به مسأله «امامت» اشاره کرده است. یکی از بارزترین آنها، آیه ابتلا می‌باشد. از دیرباز نظرات گوناگونی درباره مفهوم واژه «امام» در این آیه ارائه شده که نظر علامه طباطبایی، در نوع خود قابل توجه و بررسی است. ایشان برجسته‌ترین معنا از امامت در این آیه را، هدایت باطنی و ملکوتی و هدایت به معنای ایصال به مطلوب می‌دانند. یافته‌های پژوهش، این مسأله را اثبات می‌کند که مقام امامت، عهد خداوند و مقامی برتر و والاتر از نبوت است. مقامی که یک نوع ولایت بر اعمال مردم بوده و فقط با جعل از سوی خدا صورت می‌گیرد. نبوت و رسالت همواره با امامت (سیاسی - اجتماعی) همراه بوده اما هدایت امام به معنای راهنمایی نیست؛ بلکه رساندن به مقصد است. امام‌شناسی یک تکلیف بزرگ اسلامی است. این مسأله به قدری مهم و ضروری است که در قرآن و احادیث، مورد توجه ویژه قرار گرفته است. لذا در صورت عدم شناخت امام، جامعه به فساد و انحراف کشیده می‌شود. اهمیت این موضوع، پژوهشگر را بر آن داشت تا پژوهش حاضر را با گردآوری مطالب از منابع مکتوب کتابخانه‌ای و با روش توصیفی -

تحلیلی با موضوع «بررسی مفهوم و مصداق واژه امام در آیه ابتلا از منظر علامه طباطبایی» مورد بحث و بررسی قرار دهد.^{۱۴}

۳۲. بررسی مصداق واژه امام در آیه ابتلا از دیدگاه مفسرین عامّه و خاصّه با تکیه بر دیدگاه علامه طباطبایی (ره)

محمد اکبری و سیّد معصومه رسولی

چکیده: خداوند متعال در آیات متعددی از قرآن کریم به مسأله امامت اشاره کرده است. یکی از بارزترین آنها، آیه ابتلا می‌باشد. از دیرباز نظرات گوناگونی درباره مفهوم واژه امام در این آیه، ارائه شده که نظر علامه طباطبایی (ره) در نوع خود قابل توجه و بررسی است. یافته‌های پژوهش، این مسأله را اثبات می‌کند که مقام امامت، عهد خداوند و مقامی برتر و والاتر از نبوت است. مقامی که یک نوع مقام ولایت بر اعمال مردم محسوب می‌شود. اهمیت این موضوع، پژوهشگر را بر آن داشت تا پژوهش حاضر را با گردآوری مطالب از منابع مکتوب کتابخانه‌ای و با روش توصیفی - تحلیلی با موضوع بررسی مصداق واژه امام در آیه ابتلا از دیدگاه مفسرین عامّه و خاصّه با تکیه بر دیدگاه علامه طباطبایی (ره) مورد بحث و بررسی قرار دهد.

۳۳. امامت و آیه ابتلاى ابراهیم

کاظم استادی

نویسنده در پیشگفتار، به منطق اثبات امامت و چیستی امامت و همچنین رویکردهای به مسأله امامت پرداخته است. در بخش اوّل کتاب، ابتدا به پیشینه آیه ابتلاى ابراهیم علیه السلام، ذیل عناوین «روایات ذیل آیه ابتلاى ابراهیم علیه السلام»، «آیه ابتلا در تفاسیر کهن شیعی» و «آیه ابتلا در منابع کلامی و امامتی کهن شیعی» پرداخته شده و سپس به استشهدات به آیه ابتلاى ابراهیم علیه السلام، با این فروع «اولین استشهدات به آیه ابتلاى ابراهیم در مسأله امامت»، «برخی از استشهدات میانی»، «استشهدات به آیه ابتلا پیرامون امامت در دوره جدید» اهتمام نموده است. در بخش دوم، آرای کلامی پیرامون امامت در آیه ابتلاى ابراهیم و نیاز به پژوهش‌های جدید را مطرح نموده و در بخش آخر، به نقد و بررسی آرای کلامی پیرامون امامت در آیه ابتلاى ابراهیم، در این فصول پرداخته است: اصل وجود امامت و برتری آن، انتخاب و گزینشی بودن امامت، صفات و مختصات امام.

۱۴. نوشته‌های دیگر این نویسندگان در همین مأخذشناسی را ببینید.

۳۴. مجموعه مقالات پیرامون آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام و امامت

کاظم استادی

این کتاب در قطع رقعی با ۴۲۶ صفحه در تیراژ بسیار محدود منتشر شده است. در این کتاب، افزون بر پیشگفتار، متن بیست مقاله پیرامون آیه ابتلای که پیش تر در مجلات علمی منتشر شده‌اند، جهت سهولت دسترسی پژوهشگران در این مسأله، آمده است. اسامی نویسندگان عبارت است از: علی ربّانی گلپایگانی، سید موسی صدر، اصغر غلامی، یوسف توره، محمد اسعدی، عسگر عظیمی، محمد حسین فاریاب، فتح الله نجارزادگان، اکرم السادات حسینی زاده، فاطمه خان‌صنمی، پریسا عطایی، زهره شریعت ناصری، عباس اسماعیلی زاده، احمد موسوی باردئی، خدیجه حسین زاده، صدیقه ملکلو، نگین علیزاده، ربابه نبی اللّهی، کمال اردکانی.

۳۵. تحلیل مقام امامت انبیا در قرآن رویکردشناسی و ابعاد پژوهی

سید محمد موسوی مقدّم

چکیده: آموزه «امامت»، موضوعی است که از جنبه‌های مختلف کلامی، فقهی، عرفانی و قرآنی مورد کاوش و پژوهش قرار گرفته است. در این میان، شناخت مفهوم «امامت انبیا» از منظر قرآن کریم، می‌تواند راهگشای طریقی باشد که حاصل آن، شناختی مبنایی از آموزه امامت به معنی اخص، از زاویه‌ای تاریخی است. به رغم کوشش فراوان مفسران فریقین در جهت تبیین مقام امامت حضرت ابراهیم علیه السلام در آیه ۱۲۴ سوره بقره، هنوز شاهد یک نظریه منسجم و خالی از اشکال در این زمینه نمی‌باشیم. افزون بر آن، خلط مباحثی همچون معناشناسی امام، لوازم امامت، ویژگی‌های امام و ... بر شعله این اختلافات دامن زده است. نظر بر اهمّیت و جایگاه این مبحث در اندیشه اسلامی، پژوهش حاضر کوشیده است تا با روش تحلیلی - انتقادی ضمن سنجش اجمالی آراء مفسران فریقین در حوزه «معناشناسی امامت انبیا»، راهکار جدیدی را با تفحص همه‌جانبه از آیات امامت انبیا، عرضه نماید. در سایه تبیین این چالش، دیگر ابعاد موضوع امامت قرآنی نیز که عموماً در امامت اهل بیت علیهم السلام متبلور بوده، رخ خواهد نمود. نتایج پژوهش، حاکی از آن است که با محورگیری «کتاب» و «شریعت الهی» در میان سلسله انبیا، قادر خواهیم بود تا مقام امامت انبیا در اندیشه قرآنی را تحلیل نماییم.

۳۶. بررسی و نقد دیدگاه سید محمد حسین فضل الله در معنای امامت

ذیل آیه ابتلا

سید ضیاء الدین علیان‌سب

چکیده: مسأله امامت یکی از مسائل اساسی در حوزه تفکر شیعی است و قرآن کریم در برخی آیات به آن پرداخته است. آیه ابتلا یکی از مستندات اصلی در بیان معنای امام و مسأله امامت است که در این زمینه، میان مفسران اختلاف نظرهای جدی وجود دارد. مفسران شیعی غالباً امامت را مقامی مافوق نبوت دانسته و مفسران اهل سنت آنها را یکی می‌دانند. در این مقاله، ضمن تبیین اجمالی نظرات مفسران شیعی در معنای امام، دیدگاه سید محمد حسین فضل الله، تبیین و بررسی شده و نظرات او که شامل یکی‌بودن معنای امامت و نبوت و ناظر بودن نبوت به جنبه درونی و امامت به جنبه بیرونی، امامت جهانی ابراهیم علیه السلام، ترجمه عهد الله به نبوت و درخواست بالقوه آن برای فرزندان او، بررسی شد و در چند جنبه ادبی و قرآنی و روایی نقد گردید و در پی آن به تبیین معنای صحیح امام پرداخته شد و با توجه به روایات، معنای مفترض الطاعة برای امام اخذ گردید.

ج) نتایج آماری

از سال ۱۳۸۰ تا سال ۱۴۰۱ شمسی، یعنی دو دهه اخیر، ۳۶ اثر پیرامون آیه امامت منتشر شده است. این آثار، متعلق به بیست و هفت نویسنده اصلی هستند. از ۳۶ اثر منتشر شده، یک اثر به صورت کتاب مستقل به آیه ابتلا پرداخته است و یک اثر کتاب‌مانند نیز، مجموعه مقالات می‌باشد. جدای از اینها، ۲۹ اثر، مقاله نشریه و کنفرانسی بوده و پنج اثر، پایان‌نامه است. از میان این آثار، چهار اثر به نوعی، تکراری محسوب می‌شود؛ به این معنی که مقاله منتشر شده، مأخوذ از پایان‌نامه و با محتوای مشترک است. از میان ۳۱ اثر غیر تکراری و با صرف نظر از کتاب مجموعه مقالات، هشت اثر به صورت غیر مستقیم به موضوع آیه ابتلا حضرت ابراهیم علیه السلام پرداخته‌اند.

د) پیشنهادهای پژوهشی

هر مسأله علمی و به تبع آن هر موضوع دینی، به فراخور زمان و گشوده‌شدن سپهرهای جدید اندیشه، نیاز به واکاوی تازه و تأملات نو دارد. به عبارت دیگر، هیچ موضوع علمی و مسأله

دینی نیست که پرونده آن به صورت کامل بسته شود و در هر دوره، افراد با اذهان و مختصات فکری همان دوره، می‌توانند به تمام مسائل علمی و دینی گذشته خود بپردازند.

خاصیت مسایل فکری و علمی، این است که هرچه بیشتر در مسأله‌ای تأمل شود، ابعاد مختلف و جزئی‌تری از آن مسأله به عنوان صفحه‌ای سفید جهت پژوهش پیش روی پژوهشگران قرار می‌گیرد. مسائل امامت نیز از بُعد تفسیری، کلامی و تاریخی، از این قاعده مستثنا نیستند. بنابراین با این‌که مقالات متعددی پیرامون آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام و مسأله امامت کار شده، اما روشن است که این مقالات، همه آن چیزی نیستند که باید بدان پرداخته می‌شد.

اکنون به عنوان نمونه برخی از پیشنهادات پژوهشی جدید درباره آیه ابتلا و امامت مطرح می‌شود تا علاقه‌مندان به موضوع امامت و تفسیر، در صورت امکان به آنها بپردازند.

- امامت چیست و مراد متکلمان و مفسران از آن کدام است؟ آیا تعاریف

اندیشمندان می‌تواند تفسیر و دلالت آیه ابتلا را دگرگون نماید؟

- تأثیر منطق اثبات امامت در دلالت آیه ابتلا پیرامون امامت

- تأثیر رویکردها به مسأله امامت در دلالت آیه ابتلا پیرامون امامت

- احصا و بررسی قراءات قرآنی ذیل آیه ۱۲۴ بقره و تأثیر آن در تفسیر آیه ابتلا

- بررسی سندی روایات ذیل آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام

- بررسی محتوایی روایات ذیل آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام

- بررسی ارتباط و دلالت روایات ذیل آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام در مسأله امامت

- بررسی روایات معتبر با محتوای مرتبط با مسأله امامت و تأثیر آن بر اثبات اصل

امامت

- آیه ابتلا در تفاسیر کهن شیعه و سنی

- تاریخچه نگاه تفسیری و کلامی اندیشمندان به آیه ابتلا در تفاسیر کهن شیعی

- تاریخچه نگاه تفسیری و کلامی اندیشمندان به آیه ابتلا در تفاسیر کهن عامه

- بررسی تطبیقی تفاسیر شیعه و عامه ذیل آیه ابتلا در دوره‌های مختلف تاریخی

- تاریخچه و سیر تطورات استشهادات به آیه ابتلا در مسأله امامت

- احصا و معرفی آرای تفسیری با موضوع امامت در آیه ابتلا

- احصا و معرفی آرای کلامی پیرامون امامت در آیه ابتلا

- اصل وجود امامت و برتری آن در آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام در نگاه اندیشمندان

متقدّم شیعه

- انتخاب و گزینشی بودن امامت در آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام در نگاه اندیشمندان

متقدّم شیعه

- بررسی صفات و مختصات امام در آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام در نگاه اندیشمندان

متقدّم شیعه

- نقد و بررسی دلالت آیه ابتلا در مسأله امامت با رویکرد تفسیری

- نقد و بررسی دلالت آیه ابتلا در مسأله امامت با رویکرد کلامی

کتابنامه^{۱۵}

۱. الاحتجاج، منسوب به احمد بن علی طبرسی، تحقیق سید محمد باقر موسوی خراسان، نجف، النعمان، ۱۳۸۶ق.
۲. امامت در قرآن، محسن اراکی، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۹۲ش.
۳. امامت و آیه ابتلای ابراهیم، کاظم استادی، مخطوط، ۱۳۹۹ش.
۴. الباب الحادی عشر، حسن بن یوسف حلّی، تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی، ۱۳۶۵ش.
۵. بحوث فی الملل و النحل، جعفر سبحانی، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۲۷ق.
۶. گوهر مراد، فیاض لاهیجی، تهران، نشر سایه، ۱۳۸۳ش.
۷. مجموعه مقالات پیرامون آیه ابتلای ابراهیم علیه السلام و امامت، کاظم استادی، قم، ارزشمند، ۱۴۰۰ش.
۸. المسترشد، منسوب به ابن رستم طبری، تهران، مؤسسه الثقافة الاسلامیة لکوشانبور، ۱۴۱۵ق.
۹. النجاة فی القيامة فی تحقیق امر الامامة، ابن میثم بحرانی، قم، مجمع الفکر الاسلامی، اوّل، ۱۴۱۷ق.
۱۰. مقاله کتاب‌شناسی علم امام، محمد حسن نادم، امامت‌پژوهی، سال دوم، ش ۸، ۱۳۹۱ش.

۱۵. عناوین مقالات موجود در کتابشناسی، به نوعی، منابع این مقاله محسوب می‌شوند که برای جلوگیری از تکرار، دوباره در کتابنامه نمی‌آید. به جز مقالاتی که در متن حاضر به آنها پرداخته شده و نیز سایت‌های متعدّد نمایه‌سازی، همانند نورمگز، مگیران، سیویلیکا، ایراندک و ...، ارجاعات دیگر مقاله در کتابنامه ذکر می‌شود.